

EGY NYELVÉSZ A MAGYAR HONFOGLALÁSRÓL

C S E H M Á R T A

A magyarok bejövetele a Kárpát-medencébe és életük itteni alakulása a kezdetektől fogva nemcsak a történészek, de más tudományágak – így a nyelvtudomány – művelői számára is mindig az érdeklődés tárgyát képezte. A nyelvtudomány a maga eszközeivel, eredményeivel számos esetben mutatkozott hasznos segéderőnek, amikor történeti vonatkozású adatok, információk valóságértékéről folytak viták, illetve ha ilyen vitákban kellett érveket fölsorakoztatni.

A honfoglalástól nem túl messzire eső időszakot vizsgál meg pl. Kniezsa Istvánnak, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című monográfia későbbi szerzőjének egy 1938-ban megjelent tanulmánya, a *Magyarország népei a XI. században*, amelynek több gondolatát, fölvetését, következtetését a történettudomány ma is számon tartja. A magyar honfoglalással és az azt követő időszakokkal kapcsolatban ennek a tanulmánynak az eredményeire érdemes figyelemmel lenni ma is, akkor is, ha a millicentenáriumi megemlékezések sorában ez nem annyira millicentenáriumi, mint inkább – előre nézve – millenniumi (azaz ezeréves), illetve centenáriumi (azaz százéves) évfordulói jellegű. A csaknem millenniumi jellegét a témája adja: a X–XI. századdal foglalkozik; a centenáriumihoz közelítőt az, hogy szerzője születésének századik évfordulójáról lehet alkalmunk megemlékezni hamarosan.)

Kniezsa István „nehéz, de nem reménytelen” (ezek az ő szavai) feladatot vállalt, amikor kísérletet tett Magyarország XI. századi néprajzi térképének megrajzolására. A feladat nehézsége elsősorban abból adódik, hogy a kérdéses korból – természetesen – nincsenek közvetlen adatok, amelyek a vizsgált területek nemzetiségi (és nyelvi) viszonyaira vonatkoznának. (Ilyen adatokhoz majd csak a népszámlálások rendszeressé válásának idejére vonatkozólag, a

XIX. század második fele óta juthatunk.) A kutatást azonban lehetővé és eredményessé is tették bizonyos közvetett – pl. nyelvészeti, régészeti, történeti és földrajzi – adatok, amelyeket a szerző nagy leleményességgel, de ugyanakkor példamutató kritikai szellemben használt föl munkájában. És segítségére voltak jó forrásmunkák is, elsősorban Melich Jánosnak a *Honfoglalás kori Magyarország* című műve.

Kniezsa István további életpályájának utólagos ismertetésében különösen jelentősnek érezhetjük ezt a munkáját, mert megmutatkozik belőle az is, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak későbbi tudós kutatója milyen széles, szilárd alapokról indulva, milyen nagy ismeretanyag birtokában mélyedt el választott szakterületének szövevényében. Nemcsak adatai, de tanulmányának szellemisége is példamutató, irányadó sok évtizeddel a keletkezése után is. Konkrét eredményei mellett a tudósi pártatlanság, a tárgyilagosság és az igazság feltétel nélküli tisztelete is fontos érdeme.

A *Magyarország népei a XI. században* című tanulmány a következő népcsoportokról tesz említést (az itt következő népnevek egyben a mű szerkezeti fölépítését is jelzik: magyarok, szlávok, törökök, germánok és románok. A „török vagy törökös kultúrájú” (434)* népek között említést tesz az avarokról, bolgár-törökökről, kabarokról, besenyőkről, volgai bolgárokról, úzokról, kálizokról és a székelyekről; a germánokról szólva név szerint is említi a gótokat, gepidákat, kvádokat, langobardokat, frankokat és bajorokat. A tanulmánynak van tovább egy *Egyéb népek* című fejezete is, amelyben a pannon, a kelta és a dák népeket említi, mint olyanokat, amelyek korábbi időkben, különböző korokban lakosai voltak ezeknek a területeknek, és „egy-két szórványuk esetleg még a honfoglalás koráig is fenntarthatta magát” (451).

A románokkal kapcsolatban – nyelvi bizonyítékokra hivatkozva, arra ti., hogy a román nyelvben a románság által lakott területek hely- és víznevei többségükben szláv és magyar eredetűek – megállapítja, hogy a románok „mindenütt a szlávok, sőt a magyarok után érkeztek” (449). Sőt a németek után is (akiket pl. a Képes Krónika a szászok, thüringiaiak, meisseniek és Rajna vidékiek néven említi), lévén hogy az első megjelenésükre a legkorábbról a XIII. századból származó adatok utalnak. A germánokkal kapcsolatban a szerzőnek fontos, történeti források adatain alapuló megállapítása, hogy a honfoglalás előtti időkben, az ún. Karoling-korszakban e területeken – főleg Magyarország nyugati végein – nagyobb számban „élő német lakosság” „eltűnt” (444). Újabb, szórványszerű német betelepülésekre Pozsony majd Sopron

* A zárójelben, külön megjegyzés nélkül adott lapszám a szóban forgó tanulmánynak a megjelenési helyére utal: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. I–III. Budapest, 1938

környékén a XI. században, illetve a „XI–XII. század határánál” (445) került sor. Megemlíti – és el is veti – azokat az elméleteket, amelyek szerint a gepidák, akik az V–VI. században Erdélyt, a IX. századig pedig a Duna–Tisza között lakták, a románok, esetleg a székelyek, más teória szerint a szászok kialakulásában szerepet játszottak volna.

A török népeket illetően Kniezsa István leírása szerint a megfigyelés alá vont területeken a XI. században „számottevő tömegben” (434) laktak a következő etnikumok: az avarok, a bolgár–törökök, a kabarok, a besenyők, a volgai bolgárok, az úzok és a kálizok (434). Az avarokról „föltehető, hogy a honfoglaló magyarság több helyen, de különösen Nyugat-Magyarországon [!], ahol az avarokat még úgyszólván a honfoglalás előestéjén is emlegetik, találhatott egyes avar töredékeket” (435). Ehhez hasonló lehetett a helyzet a déli vidékeken – írja – a bolgárok vonatkozásában.

A kabarokat történeti források úgy említik, mint a honfoglaló magyarok nyolcadik törzsét. „Konstantinus Porphyrogenitus tanúsága szerint e törzs népe a magyarokétól eltérő nyelven beszélt, bár értette a magyarok nyelvét is. A kazárokkal való kapcsolatuk és nevük, amely törökül ’lázadó’-t jelent, igen valószínűvé teszi, hogy a kabaroknak ez a magyartól eltérő saját nyelve csak a török lehetett” – írja Kniezsa István Németh Gyulának *A honfoglaló magyarság kialakulása* című munkájára hivatkozva (436). „Bizonyos – vonja meg a mérleget –, hogy a kabarok a honfoglalás után hamarosan megmagyarosodhattak.”

A besenyőkről azt írja a szerző, hogy „az úzok által szorítva” (437) a XI. században érkeztek a mai Magyarország területére, s itt „hadkötelezettség terhe mellett” (437) az ország különböző területeire telepítették őket.

Jelentékeny számú lehetett a mohamedán vallású kálizok népe is, akikről nemigen maradtak fenn adatok, s jóformán csak föltételezhető, „hogy a XI. században emlegetett szerezcsenek, izmaeliták vagy böszörmények túlnyomóan közülük kerültek ki” (439).

A volgai bolgárokról és a – másképpen „fekete kunok”-nak is nevezett – úzokra vonatkozó adatok is alig vannak. Nyelvi bizonyítékok, amelyek e népcsoportokkal volnának kapcsolatba hozhatók, mutatóba sem maradtak fenn.

Kniezsa István a székelyekről is a török népek sorában tesz említést. Azt a nézetet vallja, hogy mint török eredetű, de a XI. századra már szinte tökéletesen asszimilálódott, a „magyarság finn-ugor nyelvét” (440) beszélő népességről kell róla beszélni. A székelyek török eredetére a következő érvet hozza föl: „A székelységnek török származását a *székely* és a *Csigla* neveken kívül esetleg a *Kiikaillő* folyónév is támogatja. Nem lehet mégsem véletlen – írja Kniezsa –, hogy az ország egyetlen kétségtelenül török nevű folyója éppen a székelyek

területén található” (440). (E nevek magyarozatával lapalji jegyzetben foglalkozik bővebben.) Fölveti azt a gondolatot is (de csak mint „nyílt kérdés”-t), hogy a székelyek esetleg a kabarokkal azonos népesség lehet.

Történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékok vannak arra nézve, fejt ki Kniezsa István, hogy a Kárpát-medence népességét a XI. században legnagyobb részt a magyarok és a szlávok alkották: ez a két népcsoport alkotott etnikailag közel sem homogén, de földrajzilag összefüggő tömböket ezeken a területeken. A szláv lakosság nyelvi sajátosságai a „morva-tót” és a „déli szláv” jellegű népességre utalnak, s ez a népesség a honfoglalás idején már itt élt. A szlávság – írja a szerző – szálláshelyeit a hegyvidék és a síkság határán, a nagyobb vizek közelében alakította ki, mert – mint földművelő népességnek – ez volt számára a legkedvezőbb.

A magyarság ebben az időben még főleg pásztorkodó és halászattal, pákászattal foglalkozó nép volt, ezért szálláshelyeit is főleg a vizek mellett és úgy választotta meg, hogy legelőiben is bővelkedhessen. A *Magyarország története* így ír erről: „A csak időszakos vízborítású folyóvízi árterek amfibikus térszínre különleges jelentőséget kapott a honfoglaló magyarság letelepülésével és életmódjával kapcsolatban. A települések ugyanis kizárólag az állandóan száraz területeken fejlődtek zavartalanul. De mivel a víz nélkülözhetetlen létfeltétel volt, megkeresték az ármentes terület peremét” (I/1., 61. old.). Kniezsa István pedig így fogalmaz ebben a kérdésben: „Sem a Nagy-Kúnság, Kis-Kúnság, Mezőföld és a Deliblatti puszták homokjára, sem pedig az aljnövényzet nélküli, s így állatok legeltetésére nem alkalmas bükk- és fenyőerdővidékre nem települt tömegesebben. Nem került azonban a mocsaras területeket, sem a tölgyes vagy vegyes erdőkkel borított dombvidékeket. Az előbbiek ugyanis nemcsak a halászoknak nyújtottak elegendő táplálékot, hanem a pásztorok is dús legelőket találtak itt állataik számára. A tölgyerdő növényzete pedig kiválóan jó legelőül szolgált a nyájaknak, makkja pedig a disznócsordáknak” (452).

A szlávok XI. századi szálláshelyeiről viszont a következő összefoglaló leírást adja: „A szlávok főtömege északnyugaton a Nagyszombat–Galgóc–Nyitra–Aranyosmarót vonaltól É-ra helyezkedett el. Itt a Vág és a Nyitra széles völgyeiben a szlávok messze északon is korán igazolhatók. A Vág völgyére vonatkozólag körülbelül Zsolnán, a Nyitra völgyében a forrásvidékig, sőt azon túl a Turóc völgyében már a XI. századból vannak adataink. Egyébként északon a magyarság települési területén túl csak kevés helyen vannak támpontjaink a szlávság XI. századi elterjedésére vonatkozólag. Mindenesetre bizonyos, hogy – ha jelentős tömeget nem is mindenütt alkottak – a magyarságot mindenütt megelőzték. A magyar szállásterületek közül nagytömegű szláv lakosságot az

Ipoly völgyében a Zólyomi (Osztrovszki és Vepor) hegység, a Börzsönyi hegyek és a Cserhát között találunk. E szláv település Visegrádnál és Esztergomnál a Duna jobb partjára, a Pilis- és Gerecse-hegység völgyeibe is átnyúlt. Hasonlóan sűrű szláv lakossága lehetett a Bükk északi lejtőjének és a Sajó–Bodva közti hegyvidéknek, valamint a Tokaj–Hegyaljai hegység keleti lejtőinek, míg Abauj megyében és Sárosnak magyarulakta középső részén a szlávoknak éppen hogy csak nyomuk van.

Az Alföld keleti részén a szlávok főképp a platókon (Nyírség, Szamoshát, Tiszahát) és a hegyek peremi részén (Szilágy, Zaránd, Arad és Krassó–Szörény megyékben) mutathatók ki. A Temes és a Karas menti nagyszámú szláv helynév alapján e völgyekben aránylag sűrű szláv lakosságra következtethetünk. [. . .] Az Alföldön csupán a Tisza és a Duna partján lehet számottevőbb szláv szórványokat igazolni. Nagyobb tömegben csak a Duna–Tisza közének DNY-i zugában található” (453–4).

A két népesség együtt és egymás mellett élése az elkövetkező századokban is folytatódott. A honfoglalást követő száz–százötven év alatt azokon a területeken, amelyekre a vizsgálatok kiterjedtek, még változatosabb volt a népesség összetétele, mint a későbbi időkben (de még a tatárjárást megelőzően). Akkortájt még számottevő szláv telepek voltak a „magyar szállásterületeken belül” (454) is. „Egy-két vidéket leszámítva” (454) ez a népesség beolvadt a magyarságba, hasonló sorsra jutott ezzel, mint a legtöbb itt talált, illetve a X–XI. század folyamán a Kárpát-medencébe érkező népcsoport. Kniezsa István, amikor a XI. századi Magyarország etnikai képét megrajzolja, a történeti és a régészeti bizonyítékok mellett a nyelvészeti bizonyítékok sorát is fölhozza, hogy láttassa: a vizsgált korban élő folyamat volt ez a kapcsolat a szláv és a magyar népesség, különösen annak nagyszámú „finn-ugor magyar jellegű” (455) szolgarétege között, s ez a köznép – nem pedig a „török eredetű uralkodó osztály” (455) volt e társadalomnak az a tényezője, amely nemcsak hogy könnyedén beilleszkedett az itt talált népek kultúrájába, de a „meghódított szolgaréteggel összekeveredve azt teljesen felszívta magába” (455). Újabb régészeti adatok is azt támasztják alá, hogy a honfoglaló magyarság nem alkotott – miként Deér József fogalmaz – „a szó mai értelmében egyfajú és egynyelvű nemzetet”, és antropológiai jellegét illetően sem különbözött olyan nagymértékben az itt talált népességtől, mint ahogy azt korábban gondolhatuk. (Vö. *Magyarország története* 1/1. 650. old.) A honfoglalók társadalmába való beolvadás az őslakosok részéről azt is jelentette, hogy egyes sajátságait, kultúrájuk bizonyos vonásait e társadalom kereteihez igazítva, e keretek közé beágyazva vitték, vihették tovább. Az ilyen megőrzött, fönntartott, illetve átadott sajátságoknak a száma nyilván jóval nagyobb lehetett, ha az egymással

kapcsolatba kerülő közösségek kultúrája között több vonatkozásban állt fenn hasonlóság. Deér József, akit fentebb már idéztünk, *Pogány magyarság, keresztény magyarság* című könyvében így ír erről: „A magyarok és a szlávok közeledésének tünetei azok a jövevényszavak, melyek a X. és a XI. század folyamán kerültek be nyelvünkbe. E szókincs egyik jelentős csoportja földművelésre vonatkozó kifejezéseket tartalmaz, legnagyobbbrészt olyanokat, melyekre a magyarságnak már volt többnyire bolgár–török eredetű szava” (i. m. 72–3).

Máig fölismerhetjük a szlávtság nyomait, a szlávok hatását (többek között) például a földrajzi nevekben is. A Kárpát-medence nagy vizeinek neve (*Duna, Tisza, Száva, Balaton*) nem szláv eredetű ugyan, viszont a magyarba minden bizonnyal szláv közvetítéssel került. (Vö.: Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.*) A szlávtság által (is) lakott területek névanyagában pedig nagy számban vannak olyanok, amelyekben az érintett szláv nyelv nem a közvetítő, hanem az átadó szerepét töltötte be.

A XI. századi szláv és magyar együttélés nyelvi bizonyítékai közül Kniezsa István a következőket veszi számba: a korabeli forrásokból származó magyar eredetű hely- és személyneveket, a honfoglaló magyar törzsek nevéből alakult helyneveket, a szláv eredetű magyar helyneveket, különböző X–XI. századra valló hangtani kritériumokat, sajtáságokat (például a $c > t$, a $c > cs$, a $ž > s$ változást). Ezek sorában a szláv eredetű magyar helyneveknek különös jelentőséget ad az a mozzanat, hogy sok ilyen átvett helynévről nyelvészeti tényezők alapján pontosan megállapítható a magyar nyelvbe való bekerülésük ideje. Ehhez az szolgál segítségül, hogy megőrződött, fennmaradt-e bennük vagy sem az ún. ószláv nazális magánhangzó, a nazális o és e , amelyek a XI. század körüli időkhöz szinte mindegyik szláv nyelvben megvoltak, utána viszont szinte teljesen nyomuk veszett, „eltűntek, illetőleg elveszítették nazalitásukat” (Bárczi–Benkő–Berrár: *A magyar nyelv története*, 287). Az eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó szláv szavaknak (köz-, hely-, ill. személyneveknek) a korhatározó jelentőségét Kniezsa István jól kamatoztatja ebben a tanulmányában. Számára is bizonyítékul szolgál valamely magyar helynév átvételének idejét illetően, miként a magyar diakrón nyelvészet számára a szláv jövevényszavak vonatkozásában általában is, hogy a kritikus helyen megjelenik-e bennük az m vagy az n hang (ebben az esetben ugyanis az illető szó nagy valószínűséggel a XI. század előtti átvétel) vagy nazális nélküli alakjuk van (tehát későbbi kölcsönzések). A nazális mássalhangzó megjelenése az átvett helynevekben – példaképpen a következőket említhetjük itt e vonatkozásban: *Dombó, Dombóc, Dombró, Long, Longacs, Lanka, Lankóc, Lendva, Galambóc* – Kniezsa István számára azt is jelenti, hogy a szláv nazális magánhangzók megléte idején, azaz a X–XI. században az illető terület „vegyes szláv–magyar lakosságú volt” (372).

Kniezsa István említést érdemlő és megszívlelendő gondolatai közül végezetül a következőket idézzük: „Magyarországon, mint különben egész Európában igen tekintélyes a ma ott lakó népek nyelvéből nem magyarázható földrajzi nevek száma. Ilyenek főleg a folyónevek között találhatók gyakran, de akad elég a helységnevek között is, amelyeknek pontos forrása mai ismereteink alapján nem állapítható meg. Ezeket a településtörténet szempontjából, legalább egyelőre, értékesíteni nincs módunkban. Ez az eljárás mindenestre sokkal józanabb és – mivel az ismeretlen eredetű nevek nagy többsége úgyszólván régen kihalt népek emlékét őrzi csupán –, követése a településtörténetben sokkal kevesebb tévedést eredményez, mint az, amelyik e névmagyarázatokra csapongó fantáziával szép, de semmi egyéb forrással alá nem támasztható elméleteket épít” (451).